

PIOTR ŁYSAKOWSKI

BISMARCK W OCZACH NIEMIECKICH HISTORYKÓW

Otto von Bismarck i jego działania znajdują w literaturze światowej poczesne miejsce. Wystarczy wspomnieć, że do końca lat sześćdziesiątych naszego stulecia liczba publikacji dotyczących „twórcy Rzeszy” doszła siedmiu tysięcy tytułów. Nie może nikogo dziwić fakt, iż są to publikacje w przeważającej mierze wydawane w Niemczech, a także niemieckojęzyczne. Ostatnia dekada przyniosła w obu państwach niemieckich wzmoczone poszukiwania w zakresie własnej tożsamości narodowej. Nie mogło to pozostać bez rezonansu na rynku wydawniczym. Problemy związane z powstaniem zjednoczonych Niemiec i szeroko pojętą działalnością Bismarcka zajmują na nim poczesne miejsce. Jednym z zewnętrznych przejawów zainteresowania własną historią jest niewątpliwie słynna berlińska „Preußen Ausstellung”. Omówienie opinii historyków niemieckich na temat Bismarcka jest trudnym zadaniem, jeżeli nie pójść torem myśli kilku publikacji omawiających całokształt historiografii na interesujący nas temat. Przegląd poniższy będzie próbą naszkicowania tendencji w widzeniu Bismarcka występujących w historiografii niemieckiej. Należy uwzględnić przy tym, że w Niemczech osoba Kanclerza — jak zresztą i innych wielkich postaci służyła od 1898 r. i służy po dzień dzisiejszy różnorodnym celom i koncepcjom politycznym, od kształtowania postaw i cnót obywatelskich do wzniesienia woli ekspansji i uzasadniania jej. Z innej perspektywy widziano go w 1916 r., z innej w 1939—1940 r., a jeszcze inaczej traktuje się go w obecnych państwach niemieckich.

Opis opinii, jakie wyrażali niemieccy historycy na temat Bismarcka chciałbym rozpocząć od spraw początków jego działalności politycznej. Tym to właśnie tematem zainteresował się w krótkiej broszurze *Bismarcks Plan einer Gegenrevolution im März 1848* Max Lenz¹. Dotyczy ona koncepcji autorstwa Bismarcka oraz grupy konserwatystów, która zakładała zgniecenie rebelii berlińskiej w okresie „Wiosny Ludów” przy pomocy oddziałów sformowanych z pomorskich chłopów. W ślad za autorem stwierdzić należy, że plany ratowania monarchii przed zrewoltowanymi Berlińczykami umożliwiły Bismarckowi wejście w świat wielkiej polityki. Przeciż nominację na posła do Frankfurtu (1851) po części zawdzięczał Bismarck właśnie swej postawie z marca 1848 roku. Do problemów rosyjskich w życiu Bismarcka nawiązuje, w dotyczącej jego pobytu w Petersburgu książce *Die Petersburger Mission Bismarcks*, Boris Nolde². Stwierdza on, że był to okres, w którym nawiązał „młody poseł z Berlina” wiele kontaktów mogących później ułatwiać prowadzenie polityki rosyjskiej, mogących także pomóc w zrozumieniu Rosji i jej problemów. Zmiana tonacji w naświetlaniu stosunków Rzeszy Bismarcka z państwem carskim nastąpiła pod koniec lat trzydziestych, w obliczu narastającego niebezpieczeństwa wojny i zabiegów o uregulowanie stosunków między III Rzeszą i ZSRR. Przykładem tej tendencji była praca Gerharda Heinze *Bismarck und Russland bis zur Reichsgründung*³ wydana w 1939 r. Rozpatruje się w niej podsta-

¹ I. M. Lenz, *Bismarcks Plan einer Gegenrevolution im März 1848*. Berlin 1930.

² B. Nolde, *Die Petersburger Mission Bismarcks*. Leipzig 1936.

³ G. Heinze, *Bismarck und Russland bis zur Reichsgründung*. Würzburg 1939.

wy orientacji Bismarcka w sprawach rosyjskich, w okresie „Wojny Krymskiej” i podczas jego pobytu w Petersburgu. Premier Prus realizował przy pomocy Rosji, dla której żywił wielką sympatię, politykę bezpieczeństwa dla swego państwa, Rosja traktowana była jako polityczna „ściana ochronna” przeciw Francji. Heinze sugeruje, że zwycięstwa oręża pruskiego w latach 1864—1866, zaplanowane przez Bismarcka były dobrodziejstwem dla Rosji, gdyż dały jej wolną rękę nad Morzem Czarnym. Próba dania obrazu polityki Bismarcka z lat 1864—1866 i jej oceny jest *Bismarck und die Verständigungspolitik 1864—1866* napisana przez Albrechta Stolberg-Wernigérode⁴. Autor udowadnia, że wojna z Danią w 1864 r. to nie tylko cel doraźny, lecz także wyjście naprzeciw zbliżającemu się nieuchronnie konfliktowi o hegemonię w Niemczech między Prusami i Austrią. Właśnie dzięki polityce „zrozumienia” Austria została izolowana i pokonana w 1866 r. Motywy niechęci Bismarcka do monarchii Habsburgów wyjaśnia Arnold Oskar Meyer w pracy *Bismarcks Kampf mit Oesterreich*⁵. Genezy tego antagonizmu autor dopatruje się w działaniach Austrii z lat pięćdziesiątych XIX w., kiedy w imię swych nad-dunajskich interesów usiłowała ona pchnąć Prusy przeciw Rosji. Tak nakierowana działalność Austriaków inspirowała Bismarcka do uprawiania polityki zwanej „realną”. *Bismarcks Erbe* to tytuł pracy Hansa Delbrücka⁶. Analizując osiągnięcia polityczne Bismarcka oraz jego działania zmierzające do stworzenia zjednoczonych Niemiec, Delbrück podkreśla ścisłą współpracę kanclerza z królem Wilhelmem I, a także fakt, iż mimo dość napiętych stosunków z Moltkem, Bismarck stanowił z nim nierozzerwalny tandem polityczny, bez którego nie doszłoby do skutecznych działań zjednoczeniowych. Trudno rozważań tych nie odnieść do ówczesnej (1915 rok) sytuacji politycznej, w ten sposób historyczne doświadczenie jest wezwaniem do jedności w obliczu wroga. Pojawia się także w książce Delbrücka szeroko ujęta sprawa polska w polityce realizowanej przez Bismarcka. Zaskoczeniem jest tutaj wyraźne stwierdzenie negatywnego stosunku Bismarcka do spraw kolonialnych (którymi zajmujemy się niżej) kwestionujące w zasadzie wcześniejsze ustalenia na ten temat. Do stosunków Bismarcka z Moltkem uwzględnionych już przez Delbrücka nawiązał Wilhelm Busch w wykładzie *Bismarck und Moltke-Politik und Heerfuehrung*⁷ opublikowanym w roku 1916. Stwierdza on, że bez wsparcia ze strony Moltkego polityka kanclerza byłaby niczym i odwrotnie, bez geniuszu Bismarcka, wódz armii pruskiej nie mógłby nic zdziałać na polach bitewnych. Obaj wielcy Pruscy przedstawieni są w tej publikacji jako zdecydowanie podporządkowani czynnikowi nadrzędnemu czyli monarsze. To właśnie miało warunkować zwycięstwa w XIX w., a także to miało zagwarantować jej w toczącej się pierwszej wojnie światowej. Gdy w obliczu nadchodzącego kryzysu politycznego końca lat trzydziestych, wzrastało w Rzeszy znaczenie wzajemnych stosunków między Hitlerem a armią, wtedy Bismarck też służył za przykład. Stosunki między armią, a kanclerzem przedstawił Hermann Hass w *Der Kanzler und das Heer*⁸. Bismarck, jego zdaniem, już od wczesnej młodości czuł się żołnierzem, był jednym z ludzi, którzy współorganizowali i usprawniali struktury armii pruskiej. Haas podkreśla dążenie Bismarcka do współpracy militarnej z Włochami i Racją, co miało doprowadzić do militarno-politycznej izolacji Francji. W ówczesnym układzie stosunków w Trzeciej Rzeszy, a także w świetle dotychczasowej historiografii zwraca uwagę teza autora o triumwiracie sprawującym władzę w Drugiej Rzeszy. W skład tej nieformalnej grupy mieli wchodzić: Wilhelm I, Bismarck oraz Moltke.

⁴ A. Stolberg Wernigerode, *Bismarck und die Verständigungspolitik 1864—1866*. Berlin 1929.

⁵ A. O. Meyer, *Bismarcks Kampf mit Österreich*. Leipzig 1927.

⁶ H. Delbrück, *Bismarck Erbe*, Berlin—Wien, 1915.

⁷ W. Busch, *Bismarck und Moltke-Politik und Heerfuehrung*. Marburg 1916.

⁸ H. Hass, *Der Kanzler und das Heer*. Berlin 1939.

*Der Verheimlichte Bismarck*⁹, praca Dietera Friede pokazuje zupełnie inny od dotychczasowego obraz stosunków rosyjsko-niemieckich. Cała polityka rosyjska Bismarcka to bluff, w istocie „sternik polityki niemieckiej” zmierzał do izolowania, osłabienia i narzucenia Rosji warunków realizowanej przez siebie polityki. Alternatywą dla działań politycznych była wojna i zniszczenie Rosji. Bazą dla tych koncepcji miała być historycznie uzasadniona i głęboko zakorzeniona niechęć między Niemcami i Rosją. Stosunki między Bismarckiem a Napoleonem przedstawia jawnie i przejrzyście w książce *Bismarck und Napoleon III* Herbert Geuss¹⁰. Autor podkreśla wyraźną wyższość politycznego myślenia Bismarcka nad nieporadną działalnością Napoleona, który usiłował podporządkować sobie Prusaka, wpadając powoli we własne sidła i wykonując właśnie takie posunięcia, jakich oczekiwał od niego jego przeciwnik. *Bismarck, Frankreich und die spanische Thronkandidatur* Jochena Dittricha¹¹ to jedna z lepszych i dokładniejszych prac omawiających sytuację europejską w okresie sprowokowanego przez Bismarcka kryzysu hiszpańskiego poprzedzającego wybuch wojny 1870 r. Dittrich w swej pracy zakłada pełną świadomość Bismarcka przy wywoływaniu kryzysu w stosunkach francusko-pruskich oraz jego dalekosiężnych konsekwencji. Nie twierdzi on jednak, że winnym wybuchu wojny był tylko Bismarck: jej przyczyn doszukuje się też we francuskiej arogancji i prowokacjach. Obraz kształtowania się niemieckiego państwa sterowanego przez Bismarcka w przełomowych momentach 1864, 1866, 1870 zarysował Otto Becker w pracy *Bismarcks Ringen um Deutschlands Gestaltung*¹². Śledzi on ewolucję bismarckowskich planów budowy Rzeszy i określa uwarunkowanie tego. Najważniejszym posunięciem wydaje się autorowi zapewnienie dominacji Prus w nowym państwie. Rzecz paradoksalna, lecz Bismarck miał tego dokonać przez zgnięcie partykularyzmu pruskiego. Mimo wysokiej efektywności działań Bismarcka walka o jedność Niemiec toczyła się jeszcze długo po roku 1870. Bardzo interesującą i ważną w katalogu prac dotyczących Bismarcka jest pozycja *Bismarck-Geschichte, Staat Politik* Waltera Bussmana¹³. Znany historyk omawia w trzech krótkich częściach proces powstawania państwa niemieckiego i kształtowania się jego polityki pod wpływem Bismarcka, szuka także przyczyn, które doprowadziły do przepaści wojennej 1914 r. Jest to publikacja nosząca znamiona wyraźnej polemiki z wypowiedziami czołowych polityków NRD. W setną rocznicę zjednoczenia Niemiec wydali swe monumentalne dzieło zbiorowe *Die Grosspreussisch-Militarische Reichsgründung 1871-Voraussetzungen und Folgen* Horst Bartel i Ernst Engelberg¹⁴. Wraz z innymi historykami starali się oni odtworzyć istotę i przesłanki powstania Rzeszy ze szczególnym uwzględnieniem osoby i działań Bismarcka. Jest to mimo pewnego „przeekonomiczowania” jeden z lepszych obrazów całościowych pozwalających nam ujrzeć premiera i kanclerza w szerszej perspektywie wydarzeń ekonomiczno-politycznych w Niemczech i Europie lat wielkiego przełomu 1866—1871. O wiele większą rolę niż w innych pracach przypisali autorzy korpusowi oficerskiemu, który miał być jednym ze stymulatorów działań Bismarcka. Polityką zagraniczną Bismarcka po roku 1871 zajmuje się Hans Plehn w obszernej pracy *Bismarcks auswärtige Politik nach der Reichsgründung*¹⁵. Autor przypisuje Bismarckowi uporządkowanie Europy w wyniku

⁹ D. Friede, *Der Verheimlichte Bismarck*. Würzburg 1960.

¹⁰ H. Geuss, *Bismarck und Napoleon III*. Köln 1959.

¹¹ J. Dittrich, *Bismarck, Frankreich und die spanische Thronkandidatur, der Hohenzollern*. München 1962.

¹² O. Becker, *Bismarcks Ringen um Deutschlands Gestaltung*. Heidelberg 1958.

¹³ W. Bussman, *Bismarck-Geschichte, Staat, Politik*. Wiesbaden 1966.

¹⁴ H. Bartel, E. Engelberg, *Die Grosspreussisch-Militarische Reichsgründung 1871-Voraussetzungen und Folgen*. Bd. 1,2 Berlin 1971.

¹⁵ H. Plehn, *Bismarcks auswärtige Politik nach der Reichsgründung*. München—Berlin 1920.

prowadzenia polityki, która zapobiegała powstaniu sojuszu między Francją, Rosją i Wielką Brytanią. Wpływ na takie ukształtowanie się sytuacji w Europie miało też wywrzeć wycofanie się Niemiec z penetracji na terenie Europy południowo-wschodniej, o czym przesądził Bismarck. Plehn podkreśla, że to pozwalało odegrać rolę mediatora w kolejnych kryzysach na Bałkanach. Przyczyn sukcesów polityki zagranicznej Bismarcka upatruje w tym, iż istniał ścisły związek między interesami ówczesnych Niemiec, a innych państw europejskich z wyjątkiem Francji. Założenia Bismarckowskiej „polityki realnej” stanowią oś zainteresowania Ulricha Noacka w pracy *Bismarck Friedenspolitik und das Problem des Deutschen Machtverfalls*¹⁶. Przyczyn załamania się państwa niemieckiego upatruje on właśnie w nikłych efektach „Realpolitik”, ta bowiem utrwalając pasywność prowadziła do zagrożenia Rzeszy. Przykładem takiej właśnie pasywności było odstąpienie Rosji wpływów w Europie południowo-wschodniej. W tym kontekście pojawi się zarzut wobec Bismarcka o osłabianie więzi z Austrią, a także osłabienie bloku państw niemieckich. Komplikacjami w życiu prywatnym, a także „oficjalnym” Bismarcka zajął się Paul Harms w pracy *Die Tragik im Leben Bismarcks*¹⁷. Zarzuca on Kanclerzowi przecenianie swych sił i nieumiejętność dostrzeżenia własnych błędów. Tragedią Bismarcka był też fakt, iż po roku 1878 (Kongres Berliński) stracił on swobodę manewru na rzecz stworzonego przez siebie systemu politycznego. Nie znajdował też satysfakcji w życiu osobistym, był przywódcą, lecz nie pochodził z rodziny panującej, a przecież wiek XIX to był jeszcze czas autorytetów monarchicznych. Samotność to także element nieodłączny w życiu wielkiego Prusaka. Oprócz najbliższej rodziny nie miał w zasadzie żadnych przyjaciół — musiało to wywrzeć wpływ na jego psychikę. W stulecie obrad „Kongresu Berlińskiego” wydano pracę zbiorczą pod redakcją Karla Otmara von Aretin *Bismarck Aussenpolitik und der Berliner Kongress*¹⁸. Ambicją redaktora było, oprócz perfekcyjnego przedstawienia przez poszczególnych historyków problemów polityki zagranicznej uprawianej przez Bismarcka znalazły się w zbiorze szkice ułatwiające innym badaczom prace nad osobą twórcy systemu bezpieczeństwa europejskiego w XIX wieku. I tak np. znajdujemy w tym zbiorze interesujący szkic pióra Lotara Galla dotyczący historiografii niemieckiej poświęconej Bismarckowi obejmującej okres po 1945 r.

Czy Bismarck był twórcą kolonializmu niemieckiego? To pytanie zawsze frapowało historyków niemieckich. Już w pierwszych latach naszego wieku nasilił się w historiografii niemieckiej nurt, którego reprezentanci chcieli udowodnić, że to właśnie twórca Rzeszy razem ze swoim państwem stworzył podstawy i wytyczył kierunki polityki kolonialnej. Zwraca tu uwagę Kurt Herrfurth, który w pracy *Fürst Bismarck und die Kolonialpolitik*¹⁹ przedstawia go jako inspiratora polityki kolonialnej ściśle powiązanej z realizowaną przezeń strategią gospodarczą. W tej zaś strategii zasadnicze znaczenie miało zapewnienie najszerszego zatrudnienia w rodzimym przemyśle oraz zabezpieczenie rynków zbytu za granicami Niemiec. W 1914 r. wydana została broszura Maximiliana von Hagena *Voraussetzungen und Veranlassungen für Bismarck eintritt in die Weltpolitik*²⁰. W istocie dotyczy ona problemów szeroko rozumianego kolonializmu. Zdaniem Hagena Bismarck wolałby uprawiać politykę „kontynentalną”, aby uchylić się od ścisłego współdziałania

¹⁶ U. Noack, *Bismarck Friedenspolitik und das Problem des Deutschen Machtverfalls*. Leipzig 1928.

¹⁷ P. Harms, *Die Tragik im Leben Bismarcks*. Leipzig 1929.

¹⁸ K. O. v. Aretin, *Bismarcks Aussenpolitik und der Berliner Kongress*. Wiesbaden 1978.

¹⁹ K. Herrfurth, *Fürst Bismarck und die Kolonialpolitik*. Berlin 1909.

²⁰ M. v. Hagen, *Voraussetzungen und Veranlassungen für Bismarcks eintritt in die Weltpolitik*. Berlin 1914.

z mocarstwami zachodnimi, wskazuje zdał sobie sprawę, że nie można przeciwstawić się „kolonialno-politycznej woli nowoczesnego imperializmu”. Miał nadzieję, że polityka kolonialna będzie rozwijała się w sposób przez niego kontrolowany. Nadzieje te okazały się jednak złudne. W okresie wielkiego stresu społecznego, jaki zapanował po przegranej wojnie i zawarciu w 1919 r. traktatu pokojowego, w obliczu niebezpieczeństwa rewolucji, pojawiło się znów zapotrzebowanie na historię zwycięstw i na biografie wielkich Niemców, które pisane ku „pokrzepieniu serc” miały też wyjaśnić kataklizm klęski wojennej. Ciekawy pod tym względem jest szkic napisany przez Karla Schefflera, a noszący tytuł *Bismarck eine Studie*²¹. Jeden z akcentów, to kluczowa rola matki w wychowaniu Bismarcka i jego rodzeństwa. Rozważając problem „szalonego Bismarcka” autor przyjmuje słuszną — jak się zdaje — tezę, że wszystko co wykraczało poza filisterską konwencję junkierskiej wsi było szalenstwem. Na tej właśnie drodze wyrósł „Tolle Bismarck”. Lata 1851—1890 uważa Scheffler za okres, kiedy totalnie zwalczano Bismarcka. Wszystko co robił spotykało się z opozycją, mimo że niejednokrotnie były to działania celowe i mądre. Działal więc Bismarck przeciw polityce kolonialnej, doprowadził do powstania nowego typu obywatela nie znanego w Niemczech ani przedtem, ani potem. Za załamanie się polityki kanclerza autor obciąża Wilhelma II, którego rolę w Niemczech porównuje do roli, jaką odegrał w dziejach Francji lat 1851—1871 Napoleon III. Scheffler interesuje się też sprawami wiary i religii w życiu Bismarcka, nie dostrzega w nich jednak czynnika inspirującego. Wręcz przeciwnie, gdyby polityk na miarę „twórcy Rzeszy” chciał w swych działaniach uwzględniając pryncypia wiary, utrudniałby sobie tylko zadanie. Do problemów związanych ze stosunkiem Bismarcka do kolonii powrócił w 1923 r. M.v. Hagen w pracy *Bismarcks Kolonialpolitik*²². Stanowi ona w pewnym sensie rozwinięcie wcześniejszych studiów dotyczących „Weltpolitik”, o których już wspominałem. Hagen jest jednym z niewielu historyków, którzy pisząc na tematy związane z polityką kolonialną Niemiec, dostrzegali związek i zależności między rozwojem przemysłu Rzeszy a ekspansją kolonialną i wniknęli w rolę, jaką odegrał tu kanclerz. Powtarza on tezę ze swej poprzedniej pracy, że gdyby Bismarck mógł zrezygnować z „Weltpolitik”, byłoby to tak dla niego, jak dla Niemiec i świata najszcześniejsze rozwiązanie. Alternatywą dla „polityki światowej” była „polityka europejska”. Tkwiąc jednak w konkretnym układzie sił międzynarodowych był zmuszony działać wbrew sobie i własnej polityce. Doprowadziło to do szeregu niebezpiecznych napięć na linii Londyn—Berlin. Ważną i podsumowującą rozważania z tego zakresu była praca Hansa Ulricha Wehlera *Bismarck und der Imperialismus*²³. Przedstawia ona działalność Bismarcka na polu ekonomicznym i dla ekonomiki, wskazuje na związek między wydarzeniami w świecie politycznym, a funkcjonowaniem gospodarki Rzeszy i odwrotnie. W końcu określa się w pracy rolę Bismarcka w rozwinięciu kolonializmu niemieckiego, wokół której prowadzono od dłuższego czasu spory. Wehler w tej sprawie zajmuje stanowisko centrowe, uważa Bismarcka za inspiratora ekspansji kolonialnej Rzeszy lecz wbrew własnej woli. Bismarck ukazany jako polityk usiłujący hamować procesy emigracji, a z drugiej strony jako działający pod stałą presją demograficzno-polityczną, zmuszany do czynienia kroków w kierunku kolonializmu i „Weltpolitik”. Próbę wyjaśnienia systemu politycznego stworzonego przez Bismarcka oraz jego funkcjonowania podjął Wolfgang Windelband w pracy *Bismarck und die europäische Grossmächte 1879—1885*²⁴. Akcentuje on defenzywny charakter polityki Bismarcka, traktuje na przykład alarm wojenny

²¹ K. Scheffler, *Bismarck eine Studie*. Leipzig 1919.

²² M. v. Hagen, *Bismarcks Kolonialpolitik*. Berlin 1923.

²³ H. U. Wehler, *Bismarck und der Imperialismus*. Köln—Berlin 1969.

²⁴ W. Windelband, *Bismarck und die europäische Grossmächte*. Essen 1940.

z roku 1875 jako chęć ostudzenia zapałów wojennych francuskich wojskowych. Za wyraz pacyfizmu uważa też: oddanie Bałkanów pod wpływ Rosji, Egiptu — Anglii, czy w końcu całkowite desinteresment dla spraw polityki kolonialnej Włoch i Hiszpanii, a także własnej niemieckiej rozumianej jako „Weltpolitik”. W końcowej części pracy wyłania się ostateczny kształt polityki europejskiej kanclerza, która miała w swym pozornym pacyfizmie służyć ułożeniu stosunków z sąsiadami, a w generalnym założeniu izolowaniu wrogów Rzeszy. Windelband uważa też, że polityczne ataki na Rzeszę niejednokrotnie odpowiadały Bismarckowi, gdyż odczucie zagrożenia tworzyło spoiwo dla nowego, niejednolitego jeszcze państwa. *Bismarck Grosse und-Tragik-Macht und Mass* to tytuł książki Hansa Martina Elstera²⁵. W tej pracy Bismarck występuje jako ojciec duchowny i opiekun Niemców na terenie całej Europy (niejednokrotnie stosuje się tu retrospektywne spojrzenie na lata 1859—1862, czyli pobyt w Petersburgu i Paryżu, gdzie przyszedł kanclerz zajmował się m.in. sprawami mniejszości niemieckiej), jako mąż opatrnościowy uosabiający wszystkie pozytywne cechy pruskie równoznaczne z niemieckimi. Bismarcka mimo jego niechęci do polityki kolonialnej uważa za jej twórcę, który uczynił z niej krok do „Weltpolitik” mimo przeciwdziałań swego otoczenia. Pośrednia nuta krytyki poczynań socjalnych kanclerza pojawia się tam gdzie Elster stwierdza, że po roku 1890 gwałtownie zmalała liczba emigrantów z Niemiec, a więc następcy Bismarcka lepiej dawali sobie radę z polityką społeczną i problemami socjalnymi. Nie zmienia to jednak generalnego obrazu postaci naszego bohatera, który jest człowiekiem zesłanym przez Boga dla zjednoczenia Niemiec. O sprawach konfliktu politycznego między kanclerzem, a sztabem generalnym armii Rzeszy na tle polityki zagranicznej i zmian w układach wewnątrzpolitycznych w samych Niemczech traktuje Conrad Canis w pracy *Bismarck und Waldersee*²⁶. Nieumiejętność rozwiązywania przez Bismarcka problemów wewnętrznych, coraz mniej sukcesów w polityce zagranicznej to tło dla konfliktu kanclerz—armia w latach 1883—1890. Należy do tego dodać rosnącą agresywność kół wojskowych i osobiste ambicje generała Waldersee, który chciał zająć miejsce Bismarcka. Ostateczną klęskę Bismarcka jak i całego skonstruowanego przezeń systemu przypieczętował rozpad koalicji, na której opierał się on w swojej polityce wewnętrznej, to znaczy sojuszu junkierstwa z burżuazją. Canis jest zdania, że klęska w tym układzie sił była nieunikniona. Erich Erfurt interesuje się sprawami związanymi z upadkiem Bismarcka w pracy *Bismarck Sturz und die Änderung der deutschen Aussenpolitik*²⁷, rozważa je pod kątem zmiany polityki zagranicznej Rzeszy w końcu XIX w. Wstęp pracy stanowi krótką charakterystykę poczynań kanclerza w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych podejmowanych pod kątem utrzymania równowagi między najsilniejszymi państwami europejskimi, Erfurt twierdzi, że bez znajomości psychiki Bismarcka nie sposób wyjaśnić tej polityki zagranicznej. Upadek Bismarcka uważa za efekt działalności Wilhelma II, a także tego, że Bismarck pod koniec swego urzędowania popełniał coraz więcej błędów ułatwiających działania jego przeciwnikom. Krytycznie oceniając końcowy etap działalności Bismarcka równie surowy werdykt wydaje na jego następców, którzy skompromitowali się parciem do konfrontacji z Rosją, co musiało doprowadzić do wojny na dwa fronty i w ostateczności klęski Niemiec. Problemami związanymi z wzajemnymi stosunkami między Brytanią, a Rzeszą w ostatnich latach sprawowania władzy przez Bismarcka oraz w okresie zmian politycznych

²⁵ H. M. Elster, *Bismarck-Grosse und-Tragik-Macht und Mass*. Hamburg 1942.

²⁶ C. Canis, *Bismarck und Waldersee. Die ausserpolitischen Krisenerscheinungen und das Verhalten des Generalstabes 1882 bis 1890*. Berlin 1980.

²⁷ E. Erfurt, *Bismarcks Sturz und die Änderung der deutschen Aussenpolitik*. Berlin 1940.

przeprowadzanych pod hasłem „nowego kursu” zajął się w pracy *Bismarck Verhältnis zu England und die Politik des Neuen Kurses* Geriard Ritter²⁸. Autor poszukując przyczyny załamania się dobrych stosunków między obu państwami, upatrując ją w tym, iż Bismarck lawirował między mocarstwami, nie chcąc z żadnym z nich związać się ostatecznie. Wilhelm II zrezygnował z tej drogi i przeszedł do polityki otwartej konfrontacji. Ritter nie uwzględniał jednak faktu, iż cele polityki cesarza i kanclerza były zbieżne lub takie same zaś w ich realizacji różnili się oni metodami. Dla Wilhelma Rössle autora książki *Bismarcks Politik*²⁹ nowatorska forma działań kanclerza zwana popularnie „Realpolitik” to nie nowego. Wojny zaś zjednoczeniowe inspirowane przez Bismarcka, to po prostu środek do wywalczenia pokoju mającego służyć tylko Niemcom. Siegfried von Kardorff w pracy *Bismarck im Kampf um sein Werk*³⁰ przypisuje winę za upadek Bismarcka nie tyle Wilhelmowi II, co brakowi zrozumienia przez Niemców tego co on robił i tego co zrobić chciał. Z tego właśnie faktu wynikała ciągła walka, którą kanclerz zmuszony był toczyć o realizację swych zamiarów. Warto też zwrócić uwagę na to, że Kardorff uważa kapitulację z roku 1918 za jedną z konsekwencji jego dymisji. O tym, jak wielką rolę odgrywała prasa w mobilizowaniu opinii publicznej państw niemieckich na rzecz celów polityki Bismarcka, oraz o metodach manipulowania nią w celu wywołania określonych reakcji społecznych rozważa Eberhard Naujocks w *Bismarck Auswärtige Pressepolitik und die Reichsgründung*³¹. Autor ten docenia mistrzostwo, z jakim Bismarck posługiwał się prasą dla swoich celów i określa go mianem jednego z prekursorów nowoczesnego dziennikarstwa politycznego. Nie mniej niż sukcesami politycznymi Bismarcka, interesowano się w historiografii niemieckiej przyczynami jego upadku. Jedną z pierwszych prac poświęconych w całości temu problemowi napisał Wilhelm Schüssler, nosiła ona tytuł *Bismarck Sturz*³². Opisując okoliczności, które doprowadziły do upadku kanclerza prowadzącego swą politykę wbrew wszystkim, Schüssler stwierdza, że niepowodzenie to było zakodowane w osobowości Bismarcka, on chciał walczyć, jego przeciwnicy zaś reformować. Takie postępowanie doprowadziło do konfliktu z Wilhelmem II, następstwem którego była wymuszona dymisja kanclerza. Problemy polityki wewnętrznej Niemiec, w tym wzajemne uwarunkowania między odejściem kanclerza, a jego stosunkiem do partii politycznych (i odwrotnie) przedstawia Wilhelm Mommsen w *Bismarcks Sturz und die Parteien*³³. Mommsen jako jeden z nielicznych potrafił dostrzec fatalne błędy kanclerza popełnione w okresie całej jego kariery politycznej. W zasadzie nie było partii czy ugrupowania politycznego, z którym Bismarck nie byłby w konflikcie. Na bieżąco nie miało to specjalnego znaczenia, gdyż można było wygrywać jednych przeciwko drugim, w sytuacji jednak gdy doszło do ostatecznej konfrontacji z Wilhelmem, okazało się, że Bismarck nie miał się na kim oprzeć. Autor umiejętnie wyważa błędy Bismarcka w polityce wewnętrznej i sukcesy w zagranicznej, analizując całokształt poczynań kanclerza w ostatnich latach sprawowania przez niego władzy. Klasową wykładnię upadku Bismarcka daje Gustav Seeber w pracy *Bismarcks Sturz*³⁴, twierdzi on podobnie

²⁸ G. Ritter, *Bismarck Verhältnis zu England und die Politik des Neuen Kurses*. Berlin 1924.

²⁹ W. Rössle, *Bismarcks Politik*. Leipzig 1942.

³⁰ S. v. Kardorff, *Bismarck im Kampf um sein Werk*. Berlin 1943.

³¹ E. Naujocks, *Bismarck Auswärtige Pressepolitik, und die Reichsgründung 1865—1871*. Wiesbaden 1968.

³² W. Schüssler, *Bismarcks Sturz*. Leipzig 1921.

³³ W. Mommsen, *Bismarcks Sturz und die Parteien*. Berlin—Leipzig 1924.

³⁴ G. Seeber, *Bismarcks Sturz-zur Rolle der Klassen in der endphase des preussisch-deutschen Bonapartismus, 1884—1885*. Berlin 1977.

jak Schüssler, że klęska Bismarcka była nieunikniona, przyczyn jednakże doszukuje się gdzie indziej. Upadek (ten nie był według historyka z NRD końcem epoki samym w sobie, lecz jednym z etapów przejściowych tworzących bazę dla hitleryzmu. Jest więc Seeber zwolennikiem określonej wersji tezy o kontynuacji w rozwoju dziejowym Niemiec. Godną zauważenia jest monografia *Kanzler ohne Amt* Manfreda Hank³⁵, dotyczy ona lat 1890—1898. Jest to odtworzenie ostatnich lat życia Bismarcka po udzieleniu mu w marcu 1890 dymisji przez Wilhelma II. Pomijając fakt, iż jest to w zasadzie najpełniejsze opracowanie ostatnich lat życia księcia w całej dotychczasowej historiografii, nieprzemijającą wartością tej pracy jest to, iż potrafiła ona w pełni oddać dramat człowieka, który jeszcze w pełni sił został odsunięty od władzy i musiał przypatrywać się jak inni trwonią jego kapitał i prowadzą kraj ku zgubie. Dobrze wydobyta jest także przez autora samotność wielkiego człowieka w chwili odejścia przez niego ze sceny życia politycznego. Bezpośrednio po ostatniej wojnie pojawił się też w niemieckiej literaturze historycznej bardzo silny nurt antypruski, którego ofiarą padł — i to w pierwszej kolejności Bismarck. Jednym z pierwszych reprezentantów tego kierunku był Ulrich Noack, wyrazem tego był wykład *Das Werk Friedrichs des Grossen und Bismarcks als Problem der Deutschen Geschichte*³⁶. Zasadniczą linię rozumowania Noacka można tak określić: Fryderyk II i Bismarck popełnili w swej działalności dwa zasadnicze błędy, które doprowadziły do zachwiania równowagi w Europie, a w efekcie do dwu strasznych kataklizmów wojennych. Po pierwsze obaj oni osłabili Austrię, niszcząc tym samym „stabilny germański środek Europy”. Poza tym zarówno Fryderyk jak i Bismarck doprowadzili do zbytnej centralizacji niemieczyny, która stworzyła pozornie stałą sytuację polityczną na kontynencie. Były to jednak pozory. Niemcy bowiem wspierane geniuszem Bismarcka i dynamiką rozwoju ekonomicznego były bowiem przez swoją potęgę skazane niejako na wywoływanie konfliktów. Bismarckowską politykę „europejskiego środka” traktuje Leonhard Muralt w wykładzie *Bismarcks Politik der europäischen Mitte*³⁷. Określa w nim pryncypia tej polityki mającej służyć utrzymaniu europejskiego status quo i zabezpieczeniu Rzeszy przed konfliktem Niemców ze Słowiańszczyzną. W szkicu *Bismarcks Bündnispolitik* Martin Winckler³⁸ dał charakterystykę polityki europejskiej księcia, szukając jej podstaw w działalności dyplomatycznej Fryderyka II. Winckler zwraca uwagę na fakt, że Bismarck działał w latach 1870—1890 pod stałą presją z zewnątrz w związku z czym popełniał błędy. Współzależność między odejściem kanclerza, a zmianami w polityce zagranicznej Rzeszy opracował Wolfgang Stribny pisząc pracę *Bismarck und die Deutsche Politik nach seiner Entlassung*³⁹. Wiąże on zmiany tej polityki tylko pośrednio z odejściem Bismarcka i stwierdza rzecz pozornie paradoksalną, a mianowicie to, iż on sam własną polityką przyczynił się do zmiany kursu politycznego po 1890 roku. Miało to nastąpić poprzez nasycenie administracji politycznej ludźmi, którzy nie byli tak oddani idei i Bismarckowi jak jego pierwszy „garnitur urzędniczy” z okresu zjednoczenia, oprócz tego zaś reprezentowali różne grupy i klasy społeczne mające przeciwstawne interesy.

³⁵ M. Hank, *Kanzler ohne Amt—Fürst Bismarck nach seiner Entlassung, 1890—1898*. München 1977.

³⁶ U. Noack, *Das Werk Friedrichs des Grossen und Bismarcks als Problem der Deutschen Geschichte—Vortrag in der Vortragsreihe der Universität Würzburg am 13 Juni 1947*. Würzburg 1948.

³⁷ L. Muralt, *Bismarcks Politik der europäischen Mitte*. Wiesbaden 1954.

³⁸ M. Winckler, *Bismarcks Bündnispolitik und das europäische Gleichgewicht*. Stuttgart 1964.

³⁹ W. Stribny, *Bismarck und die Deutsche Politik nach seiner Entlassung 1890—1898*. Paderborn 1977.

Trudniej więc było ich podporządkować sobie i interesom państwa. Pytanie o ciągłość rozwoju niemieckiej myśli politycznej, państwa i jego istoty między XIX a XX wiekiem jest przedmiotem żywego zainteresowania historyków niemieckich. Zwolennikiem tezy o kontynuacji przez Bismarcka niemieckiej myśli politycznej jest Robert Saitschick, swoje koncepcje przedstawił w pracy *Bismarck und das Schicksaal des deutschen Volkes*⁴⁰. Saitschick obciąża go przejęciem źle ukierunkowanych koncepcji Fryderycjańskich. Pchały one Prusy i Niemcy w objęcia militarizmu, a twory polityczne Bismarcka bynajmniej nie były narzędziami pokoju. Jeżeli dodać do tego nieopanowane dążenie księcia Schönausena do potęgi, to stanie się jasne, że naród niemiecki mógł być pewien najgorszego. W istocie swojej praca ta jest potępieniem Bismarcka, przwar pruskich, które on reprezentował i krytyką pewnej linii rozwojowej koncepcji politycznych, jakie doprowadziły Niemcy do wojennych tragedii. Bardzo wyraźnie stwierdza związki między polityką Bismarcka a Wilhelma II Fritz Fischer w dziele *Griff nach der Weltmacht*⁴¹. Różne są tu metody jej realizowania jednakże wspólnym mianownikiem jest nieustanne dążenie do potęgi. Potęgi Niemiec sięgającej daleko poza granice Europy. Podstawy dla tego typu działań stworzył Bismarck, zaś Wilhelm II usiłował w niezbyt udany sposób kontynuować. Tymi samymi problemami, co Fritz Fischer zajmuje się usiłując je rozwiązać Andreas Hillgruber. *Kontinuität und Diskontinuität in der Deutschen Aussenpolitik von Bismarck zu Hitler*⁴² to tytuł artykułu opublikowanego przez Hillgrubera na ten temat. Widzi on pewne momenty, które można by i powinno się traktować jako ciągłość polityczną, na przykład kanon przewagi polityki zagranicznej nad wewnętrzną, który był uwzględniany zarówno przez Bismarcka, Wilhelma jak i Hitlera. Jednakże zasięg i kierunki tej polityki nie są w zasadzie zgodne ze sobą, a już same metody są ze sobą zupełnie sprzeczne. Rozwijając poprzednio badane problemy Hillgruber z właściwą sobie wnikliwością ocenia je i rozszkrawuje w pracy *Bismarck Aussenpolitik*⁴³. Otrzymujemy w niej obraz podstaw i kierunków polityki zagranicznej Bismarcka, wyraźna jest tu także sugestia Huillgrubera dotycząca powiązań między różnymi nurtami w polityce Niemiec w okresie ostatnich 150 lat. Kolejna praca Hillgrubera to *Deutsche Grossmacht und Weltpolitik im 19 und 20 Jahrhundert*⁴⁴. Znajduje się w niej obszerny fragment, dotyczący polityki Bismarcka, którą autor w nawiązaniu do swych poprzednich analiz wiąże z linią rozwojową polityki niemieckiej w XX wieku. Czyni to jednak ostrożniej niż Seeber w swoim dziele. Podsumowaniem dorobku historycznego, który powstał na temat Bismarcka do połowy lat trzydziestych naszego stulecia zajął się von Hagen w kolejnej tym razem niewielkiej pracy *Das Bismarckbild in der Literatur der Gegenwart*⁴⁵. Zbiór artykułów i wykładów na temat Bismarcka przygotował Hans Rothfels w pracy pod tytułem *Bismarck-Vorträge und Abhandlungen*⁴⁶. Bismarck wyłania się z tego zbioru jako człowiek dynamiczny, nie czekający na uśmiech fortuny, chcący dla zjednoczenia pracować z innymi państwami niemieckimi, w końcu zaś jako wróg wszelkiego niekontrolowanego przez państwo

⁴⁰ R. Saitschick, *Bismarck und das Schicksaal des deutschen Volkes*. München 1949.

⁴¹ F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914—1918*. Düsseldorf 1971.

⁴² A. Hillgruber, *Kontinuität und Diskontinuität in der Deutschen Aussenpolitik von Bismarck zu Hitler*. Düsseldorf 1969.

⁴³ A. Hillgruber, *Bismarcks Aussenpolitik*. Freiburg 1972.

⁴⁴ A. Hillgruber, *Deutsche Grossmacht und Weltpolitik im 19 und 20 Jahrhundert*. Düsseldorf 1977.

⁴⁵ M.v. Hagen, *Das Bismarckbild in der Literatur der Gegenwart*. Berlin 1929.

⁴⁶ H. Rothfels, *Bismarck-Vorträge und Abhandlungen*. Stuttgart, Berlin, Köln. Mainz 1970.

ruchu robotniczego. Rocznica powstania Rzeszy zaowocowała także zbiorem artykułów, szkiców i wykładów wybitnych historyków niemieckich o Bismarcku pod tytułem *Das Bismarckproblem in der Geschichtsschreibung*⁴⁷. W zbiorze tym uwzględnionych zostało wiele istotnych problemów odnoszących się do omawianej postaci, od techniki pisania jego biografii przez związki duchowe i polityczne z Fryderykiem II po „Realpolitik” i stosunki z Europą. W pracy doktorskiej *Bismarck als Reichskanzler-seine Beurteilung in der sowjetischen und der DDR Geschichtsschreibung* Hartmut König⁴⁸ kieruje wiele krytycznych ocen wobec omawianych przez siebie pozycji historiografii NRD i ZSRR z merytorycznym uzasadnieniem, choć można by było wytknąć mu parę uproszczeń. *Gestalten der Bismarckzeit* praca pod redakcją Gustava Seebera⁴⁹ podejmuje próbę stworzenia obrazu grupy osób mających wpływ na Niemców i Niemcy. Jest to więc dobre „kompedium biograficzne” wielkich Niemców XIX w. Szkic dotyczący Bismarcka napisał do tej pracy Ernst Engelberg. Stosunkom Bismarcka z wybitną osobistością obozu konserwatywnego F. J. Stahlem poświęcił opracowanie Bernhard Michniewicz. Zwrócenie uwagi na zalety tej pozycji noszącej tytuł *Stahl und Bismarck*⁵⁰ jest konieczne. Autor podejmuje w niej próby określenia stosunku Bismarcka do innych nacji (Stahl był przechrzconym Żydem), oraz próby określenia wpływu środowiska konserwatywnego, reprezentowanego przez „Kreuz Zeitung” na przyszłego kanclerza. Wpływu po dziś dzień dyskusyjnego. Książka ta pozwala szukać odpowiedzi na pytanie: jak Bismarck traktował ówczesną współpracę z konserwatystami? Było to tylko działanie instrumentalne czy był to etap w ewolucji jego poglądów, czy może i jedno i drugie? Te rozważania kontynuuje w pracy *Bismarck und Leopold von Gerlach* Richard Augst⁵¹. Między innymi zastanawia się nad przyczynami rozejścia się dróg obu polityków, równocześnie ludzi sobie bliskich. Przyczyny tego znajduje w idealizmie politycznym Gerlacha oraz w twardym pragmatyzmie, nie dopuszczającym w zakresie polityki żadnych złudzeń, który był świętą religią Bismarcka. Augst dowodzi polemizując z Meineckem, że dopiero czas i brak zagrożenia państwa przez rewolucję położył kres współpracy tych tak bardzo różniących się ludzi. Odrzuca zaś twierdzenie Meineckiego, że Bismarck wykorzystał konserwatystów tylko w celu zrobienia kariery, a potem kiedy byli mu już niepotrzebni, porzucił ich. Stosunkiem Nietzschego do Bismarcka zajął się w krótkim szkicu zatytułowanym po prostu *Nietzsche und Bismarck* Theodor Schieder⁵². Stosunki między kanclerzem, a szarą eminencją salonów politycznych Europy bankierem Gersonem Bleichröderem opisuje Fritz Stern w pracy *Gold und Eisen*⁵³. Bismarck jest w tej pracy raczej przedmiotem niż centralnym punktem odniesienia, nie zmienia to jednak faktu, że można poczynić interesujące obserwacje na temat obiektu naszych zainteresowań. Zwraca przede wszystkim uwagę olbrzymi pragmatyzm Bismarcka wznoszącego się ponad swoje uprzedzenia dla realizacji swych celów politycznych (należy przypomnieć, że Bleichöder był Żydem). Nie umniejsza tego pragmatyzmu fakt, że Bismarck ze stosunków z Bleichröderem, który był jego osobistym bankierem ciągnął korzyści osobiste. Maria Fehling pisząc pracę *Bismarcks*

⁴⁷ Hrsg. L. Hall, *Das Bismarckproblem in der Geschichtsschreibung nach 1945*. Köln—Berlin 1971.

⁴⁸ H. König, *Bismarck als Reichskanzler-seine Beurteilung in der sowjetischen und der DDR Geschichtsschreibung*. Köln—Wien 1978.

⁴⁹ G. Seeber, *Gestalten der Bismarckzeit*. Berlin 1978.

⁵⁰ B. Michniewicz, *Stahl und Bismarck*. Berlin 1913.

⁵¹ R. Augst, *Bismarck und Leopold von Gerlach*. Leipzig 1913.

⁵² T. Schieder, *Nietzsche und Bismarck*. Krefeld 1963.

⁵³ F. Stern, *Gold und Eisen-Bismarck und sein Bankier Bleichröder*. Ullstein, Frankfurt, Berlin, Wien 1980.

*Geschichtkenntnis*⁵⁴ starała się znaleźć odpowiedź na pytanie: czy — a jeżeli tak to na ile znajomość historii wpływała na praktyczną działalność polityczną Bismarcka. Metoda egzemplifikacji, którą się posłużyła nie pozwoliła w pełni dowieść tezy o szerokiej znajomości historii przez kanclerza, a także wpływu jej na kształtowanie i realizowanie przez niego „Realpolitik”. Analizując tę pracę można by dojść do wniosku zupełnie odmiennego, że Bismarck znał dobrze jedynie historię swego kraju ojczystego czyli Prus. Stosunek Bismarcka do podstawowych kanonów prawnych i państwowo-prawnych opracował Heinz Kober w *Studien zur Rechtsanschauung Bismarcks*⁵⁵. Autor wychodzi z założenia, że podstawą wszystkich działań Bismarcka było państwo, stwierdza przy tym, że Bismarck realizował swoją własną koncepcję państwa sprzeczną z istotą i w sposobach utworzenia z boskim „Sittengesetz”. Obszerny fragment tej pracy poświęcony jest stosunkom Bismarcka z kościołem w aspekcie prawnym. Nie została pominięta przez autora problematyka społeczna w działalności Bismarcka i tu bowiem aspekt prawny odgrywał zasadniczą rolę. Kober podjął też wysiłki by przedstawić problem polski i wykładnię prawną jaką nadawał mu Bismarck. Próbę ukazania stosunku kanclerza do państwa w kontekście pryncypiów wiary podjął w pracy *Grundzüge von Bismarcks Staatsauffassung* Albrecht Lösner⁵⁶. Royalizm, przywiązanie do dynastii, państwa rządzonego przez tę dynastię wszystko to wynika w przypadku Bismarcka z takiego, a nie innego pojmowania nauk Lutera. Bismarck przedstawiony jest przez Lösnera jako swego rodzaju „polityczny determinista” — jego łódź polityczna płynie po rzece historii w kierunku określonym przez Boga on zaś może jedynie w niewielkim zakresie korygować jej kurs. Do poruszonej przez Michniewicza sprawy stosunku Bismarcka do innych narodowości (konkretnie do Żydów) powrócił Otto Jöhlinger w książce *Bismarck und die Juden*⁵⁷. Autor przekonany o antysemityzmie Bismarcka rozróżnia postawę kanclerza przed 1862 rokiem i później. Do chwili otrzymania teki premiera pruskiego żywił Bismarck antysemityzm w sercu, natomiast po wejściu w świat wielkiej polityki jego stosunek do kwestii żydowskiej stał się czysto instrumentalny, zdarzały się mu nawet wystąpienia w obronie Żydów. Zdaniem Jöhlingera, wynikało to z coraz głębszego rozumienia problemu żydowskiego. Wydane w latach trzydziestych studium Hansa Rothfelsa *Bismarck und der Osten*⁵⁸ jest, generalnie rzecz ujmując, próbą oceny stosunku Niemców do obcoplemieńców. Osoba Bismarcka i jego poglądy są w nim tylko tłem dla przedstawienia ogólnego spojrzenia na problemy narodów sąsiadujących z Niemcami od wschodu: Rothfels zastanawia się także czy pod wpływem działalności aparatu państwowego w epoce Bismarcka zaszły w świadomości narodu niemieckiego tak duże zmiany, że można by zaryzykować stwierdzenie, iż Niemcy określaniani jako „Kulturnation” przeszli w drugiej połowie XIX wieku ewolucję ku „narodowi siły”, rozwijając pragnienie ekspansji i podboju. W części poświęconej biografii kanclerza chciałbym rozpocząć ten przegląd od okresu tuż po przejściu Bismarcka na emeryturę, a było to w roku 1890. Pierwsze liczące się w historiografii prace powstały jeszcze za jego życia, w latach 1894—1895 wydano dwie duże biografie, były to Charlesa Löwe *Fürst Bismarck Eine Historische Biographie*⁵⁹ oraz Hansa Bluma *Fürst Bismarck und seine Zeit*⁶⁰ w sześciu tomach. Różnią się one interpretacją roli

⁵⁴ M. Fehling, *Bismarck Geschichtkenntnis*. Berlin 1922.

⁵⁵ H. Kober, *Studien zur Rechtsanschauung Bismarcks*. Tübingen 1961.

⁵⁶ A. Lösner, *Grundzüge von Bismarcks Staatsauffassung*. Bonn 1962.

⁵⁷ O. Jöhlinger, *Bismarck und die Juden*. Berlin 1921.

⁵⁸ H. Rothfels, *Bismarck und der Osten*. Leipzig 1934.

⁵⁹ Ch. Löwe, *Fürst Bismarck Eine Historische Biographie*. Leipzig 1894.

⁶⁰ H. Blum, *Fürst Bismarck und seine Zeit*. Bd. 1,2. München 1894, Bd. 3,4,5,6. München 1895.

Bismarcka. Löwe twierdzi, iż Bismarck do roku 1862 kierował swymi losami i według własnych założeń kształtował politykę na frankfurcko-petersbursko-paryskim odcinku. Natomiast po mianowaniu go premierem porwał go bieg wydarzeń i co najwyżej mógł prawidłowo reagować na zachodzące wydarzenia. Blum natomiast widzi w Bismarcku twórcę świadomie kształtującego bieg wydarzeń. Obaj autorzy zgodni są natomiast w swej niechęci do Francji, ją tylko obciążając winą za wybuch wojny 1870 roku, obaj nie są też w stanie ocenić prawidłowo roli, jaką odegrał cesarz Wilhelm II w odejściu Bismarcka z areny politycznej, do roku 1918 dotyczy to prawie wszystkich historyków poruszających tę sprawę. Był to problem braku dystansu czasowego do tego wydarzenia, a także drażliwości politycznej sprawy. Brak także krytycznej oceny błędów kanclerza, które do dymisji doprowadziły. O błędach jego i konfliktach z cesarzem nie należało mówić i dlatego, że jeszcze za życia przystąpiono do stworzenia wokół niego legendy. Miała ona służyć kształtowaniu jednolitego frontu narodowego w obliczu narastających napięć międzynarodowych. W roku, w którym zmarł pojawiła się jego biografia pod tytułem *Bismarck* pióra Eduarda Heycka⁶¹, której można zarzucić wiele uproszczeń i upiększeń. Ta apologia kanclerza prowokuje czytelnika do zadania sobie pytania, czy fakt funkcjonowania państwa w takich a nie innych ramach nie ułatwił Bismarckowi sprawowania władzy przez z górą trzydzieści lat? Heyck twierdził, że podtrzymywał on stare cechy germańskie, między innymi: wolność, indywidualizm i umiowanie spokoju. Tymczasem to właśnie Bismarck kontynuował wdrażanie dyscypliny w zjednoczonym państwie. W naszym stuleciu pierwszą pracą o Bismarcku była dwutomowa biografia *Bismarck-sein Leben und sein Werk* Johanna Kreutzer⁶². Należy on do tych historyków, którzy starali się udowodnić, iż Bismarck jedynie w oparciu o dynastię rządzącą w Prusach mógł pokusić się o zjednoczenie Niemiec i utworzenie Rzeszy. W biografii jego wyczuwa się tęsknotę za nowym tandemem na wzór Bismarck-Wilhelm II, tandemem uważanym za gwaranta bezpieczeństwa Rzeszy w coraz to bardziej niespokojnym świecie. Kreutzer podejmuje też problem „polityki kolonialnej” Bismarcka. Nie tylko odciąża on kanclerza od winy za nią, ale podkreśla pozytywną rolę ekspansji kolonialnej w rozładowywaniu napięć wewnętrznych w Niemczech. W zakresie polityki społeczno-ekonomicznej realizowanej przez kanclerza przypisuje mu wprowadzenie reform socjalnych z własnej woli, ku szczęściu społeczeństwa, co było istotnym uproszczeniem. W 1902 r. krótką biografię pt. *Geschichte Bismarcks* opublikował Max Lenz⁶³. Autor inaczej niż jego poprzednicy rozłożył akcenty. Lenza bardziej interesują „początki Bismarcka” niż jego wiek dojrzały i przełomowe lata jego kariery, choć i o nich pisze. Lenz jako jeden z pierwszych zastanawiał się nad wpływem domu rodzinnego na psychikę młodego Ottona. Szczególną rolę miała odegrać jego matka. Intrygował też autora przebieg pierwszego etapu kariery Bismarcka, obejmujący okres „Wiosny Ludów”. Wydarzenia lat 1848—1850 miały wywrzeć istotny wpływ na niego i pośrednio ukształtować jego oblicze polityczne jako zdecydowanego wroga rewolucji. Także w 1902 r. pojawiła się praca Oskara Klein Hattingena *Bismarck und seine Welt*⁶⁴. Kontynuuje on wątek rodzinny w życiu Bismarcka, podjęty przez Lenza i rozszerza go, dowodzi też niechęci Bismarcka do własnej matki. Mimo różnic w ocenach obaj ci historycy przywiązują dużą wagę do lat 1815—1848—1850 w biografii Bismarcka i przypisują im decydujące znaczenie dla późniejszej jego kariery. Hattingen jako pierwszy podkreślił prusactwo Bismarcka, ale pozba-

⁶¹ E. Heyck, *Bismarck. Bielefeld*, Leipzig 1898.

⁶² J. Kreutzer, *Bismarck-sein Leben und sein Werk*. Bd. 1,2. Leipzig 1900.

⁶³ M. Lenz, *Geschichte Bismarcks*. Leipzig 1902.

⁶⁴ O. K. Hattingen, *Bismarck und seine Welt*. Bd. 1,2. Berlin 1902.

wiając go przy tym cech ogólnoniemieckich. Kanclerz z zdaniem jego był wielkim egoistą, prowadzącym konsekwentną politykę. Wsparta była ona na doskonałej taktyce i strategii, obce jej były pozostałości romantycznego sentymentalizmu politycznego narosłego po 1815 r. Jeśli chodzi o związki kanclerza z Hohenzollernami frapujące ówczesnych badaczy, Hattingen uważa, że Bismarck był wskrzesicielem potęgi tej dynastii. Dokonał tego przez wyraźne ukierunkowanie geograficzne, polityczno-militarne i ekonomiczne polityki pruskiej, co musiało ułatwić zjednoczenie Niemiec. Okresem nauki Bismarcka w szkołach berlińskich, a także studiów poświęcona jest praca Gustawa Wolfa *Bismarcks Lehrjahre*⁶⁵ z 1907 r. Stwierdza się w niej, że Bismarck jeszcze na studiach wymarzył sobie karierę polityczną, a lata między 1822 a 1847 to czas zbierania doświadczeń, które później zdyskontował. Problem roli religii w kształtowaniu się młodego Bismarcka i wpływu tego na jego koncepcje polityczne traktowany jest marginesowo, autor nie był w stanie go rozwiązać. Tą częścią życia Bismarcka, która przypada na lata 1890—1898 zajął się Paul Liman w pracy *Fürst Bismarck nach seiner Entlassung*⁶⁶. Jego książka poświęcona jest walce kanclerza o utrzymanie się na powierzchni życia politycznego po 1890 r., a także życiu prywatnemu w tym okresie. Autor ten stara się odczytać powody dymisji Bismarcka, błędnie zresztą przypisując ją wyłącznie różnicy temperamentów między obu antagonistami: Wilhelmem i Bismarckiem. Jednym z dowodów na to, że Bismarck nawet po swym odejściu starał się zachować wpływ na politykę miały być próby, które czynił były kanclerz, aby wzmocnić w ministerstwie spraw zagranicznych pozycję swego syna Herberta. Publikacja, na którą należy zwrócić uwagę jest *Bismarck ein psychologischer Versuch* Emila Ludwiga⁶⁷. Jest ona czymś pośrednim między studium psychologicznym, a dziełem stricte historycznym. Autor analizuje szereg wydarzeń za życia Bismarcka z punktu widzenia pryncypiów „niemieckiej ojczyzny”. Wszystkie pozytywne i negatywne cechy charakteru kanclerza ogniskują się w tym nadrzędnym pojęciu. W roku 1911 ukazała się kolejna biografia Bismarcka pióra Gottloba Egelhaafa *Bismarck-sein Leben und sein Werk*⁶⁸. Znowu akcentowała ona przyjaźń Wilhelma II i Bismarcka i ich wzajemny szacunek. Najwartościowszą jej częścią była próba dokonania oceny polityki Bismarcka na przestrzeni lat 1863—1890. Wypada ona pozytywnie, wszakże autor nie uniknął uproszczeń. Dotyczą one między innymi planów premiera Prus po wygranej w 1866 r. wojnie z Austrią. Egelhaaf nie dostrzega też wysiłków czynionych przez Bismarcka dla utrzymania swego dzieła w latach 1870—1890, a w rezultacie tego tak zjednoczenie Niemiec jak próby utrwalenia go wydają się nadzwyczaj łatwe. Wśród ludzi, którzy położyli swoje zasługi na polu tworzenia państwowości niemieckiej i budzeniu świadomości narodowej obok Bismarcka autor umieszcza Karola Wielkiego, Lutra, Fryderyka II oraz Goethego. Wzmocnieniu uczuć patriotycznych służyła między innymi wydana w 1915 r. biografia kanclerza napisana przez Adolfa Matthiasa *Bismarck-sein Leben und sein Werk*⁶⁹. Inaczej niż dotychczasowi biografowie rysuje on obraz Bismarcka. Występuje on tu jako obowiązkowy funkcjonariusz państwowy, który razem z grupą urzędników służy dobru Niemiec, natomiast jako osoba prywatna nie istnieje. Problemów związanych z konfliktem Bismarck—Wilhelm II autor w ogóle nie porusza. Przedstawiając sytuację międzynarodową Niemiec, winą za wszystkie komplikacje, do jakich doszło obarczył Matthias Rosję. W podobnej konwencji hagiograficznej

⁶⁵ G. Wolf, *Bismarcks Lehrjahre*. Leipzig 1907.

⁶⁶ P. Liman, *Fürst Bismarck nach seiner Entlassung*. Berlin 1906.

⁶⁷ E. Ludwig, *Bismarck ein psychologischer Versuch*. Berlin 1911.

⁶⁸ G. Egelhaaf, *Bismarck-sein Leben und sein Werk*. Stuttgart 1911.

⁶⁹ A. Matthias, *Bismarck-sein Leben und sein Werk*. München 1915.

utrzymana jest biografia pióra Paula Alfreda Mehrbacha *Ein Biographischer Abriss-Otto von Bismarck*⁷⁰, we wstępie do niej stwierdza się, że wszyscy przodkowie Bismarcka byli wiernymi poddanymi swych suwerenów. Mehrbach uważa za przełomowy dla Bismarcka i jego kariery rok 1837 czyli odejście ze służby państwowej z Akwizgranu do Berlina. Próbuje przeprowadzić nić wiążącą politykę Fryderyka II z polityką Bismarcka, jakkolwiek nie całkiem udanie. Osoba kanclerza jawi się w pracy Mehrbacha niemalże idealna, bez żadnych porażek politycznych, a na dodatek jako przyjaciel robotników usiłujący ulżyć ich losowi poza plecami burżuazji. Na szczególną uwagę zasługuje książka *Bismarck in eigenen Urteil* Karla Groosa⁷¹. Kanclerz został przedstawiony w obrazach, w których wiele jest sprzeczności. Stąd i trudność jednoznacznej odpowiedzi, jakim był Bismarck, dobrym czy złym, politykiem słabym czy silnym, otwartym czy zamkniętym w stosunkach z ludźmi? Zdaniem Groosa Bismarck to ciąg sprzeczności i — rzecz paradoksalna — w tym należy się doszukiwać sukcesów jego polityki. Pracę *Otto von Bismarck ein Lebensbild* napisaną przez Ericha Marcksa⁷² wydano w 1935 r. Marcks stwierdza, iż Bismarck otrzymał polityczną nobilitację w latach 1847—1848, właśnie wtedy wykształcił się w jego umyśle ideał wolności nie bazujący na demokracji a sprzęgnięty z monarchią. W latach pięćdziesiątych mimo młodego wieku Bismarck osiągnął dojrzałość polityczną i zaczął w praktyce, choć jeszcze na małą skalę ze względu na brak lepszych możliwości, stosować swoją „Realpolitik”. Sugestywnie jest też przedstawiona samotność Bismarcka jako człowieka. W pracy (jak zresztą w większości powstających w tym okresie) brak jest zainteresowania sprawami socjalnymi. W sprawach polityki zagranicznej Marcks dezawuuje twierdzenia tych, którzy dowodzili, że polityka Bismarcka w odniesieniu do Rosji wynikała z sympatii do Rosji i jej systemu politycznego. Według niego określony stosunek kanclerza do Rosji wynikł ze zwykłego pragmatyzmu politycznego. Marks jest także autorem częściowej biografii Bismarcka, dotyczącej lat 1815—1851 *Bismarck eine Biographie*⁷³. Jest to dobrze i szczegółowo opracowany życiorys, w którym autor stara się wskazać punkty przełomowe w życiu swego bohatera, a są to według niego: 1822 rok oddania do szkół w Berlinie, 1847 mianowanie posłem do „Zjednoczonych Landtagów”, 1848 wybuch Wiosny Ludów wraz z jej konsekwencjami, a w końcu mianowanie w 1851 r. na posła Prus we Frankfurcie. Wszystkie te wydarzenia miały według Marcksa wielkie znaczenie dla psychiki, koncepcji politycznych i form działania Bismarcka w latach przyszłych. Wpływały one także na jego osobiste sympatie i antypatie. Cały ten obraz przedstawiony jest na szerokim tle wydarzeń politycznych co nie przeszkadza by zawrzeć w nim istotne szczegóły życia osobistego młodego polityka. Podobny jak Marcks oraz przebiegu kariery Bismarcka daje Dietrich Schaefer w pracy *Bismarck-ein Bild seines Lebens und Wirkens*⁷⁴. Rozwija on tezę, iż bez Prus nie mogły istnieć wielkie i silne Niemcy, było to uzasadnione historycznie. Jest w tej pracy także spory fragment poświęcony sprawom polskim, które Bismarck traktował nie jako Prusak lecz szerzej jako Niemiec. Za przełomowy moment w życiu rozpoczynającego karierę polityczną Ottona uważa Schaefer udział w r. 1847 w pracach „Zjednoczonych Landtagów”. Bismarck miał z nich wyjść jako ukształtowana politycznie osobowość. Punktem odniesienia i podstawą wielkiej polityki Bismarcka była Europa, stąd niechętnie traktował wszystko co wiązało się z polityką kolonialną.

⁷⁰ P. A. Mehrbach, *Ein Biographischer Abriss-Otto von Bismarck*. Leipzig 1915.

⁷¹ K. Groos, *Bismarck in eigenen Urteil-psychologische Studien*. Stuttgart—Berlin 1920.

⁷² E. Marcks, *Otto von Bismarck ein Lebensbild*. Stuttgart 1935.

⁷³ E. Marcks, *Bismarck eine Biographie 1815—1851*. Berlin 1939.

⁷⁴ D. Schäfer, *Bismarck-ein Bild seines Lebens und Wirkens*. Berlin 1935.

Do najstarszych krytyków Bismarcka i jego dzieła należy Max Lehman, który w swej pracy *Bismarck eine Charakteristik*⁷⁵ przedstawił go jako z gruntu zły element, z gruntu zły a perfekcyjnie działającej pruskiej maszyny państwowej. *Bismarck der Mensch und der Staatsmann* to tytuł pracy Arnolda Oskara Meyera⁷⁶, którą zapoczątkował on cykl wydań biografii Bismarcka po ostatniej wojnie. Należy ona do najlepszych tak pod względem fachowym jak i literackim. Oddaje wiernie sylwetkę Bismarcka jako człowieka i jako polityka, widać w niej jasno związki konclerza z przeszłością jego błędy i sukcesy, nie ma przejawów. Ten wielki polityk nabiera na stronicach książki Meyera odpowiedniego wymiaru. Poza tym wszystko co się o Bismarcku w tej pracy pisze, jest mocno osadzone w realiach ówczesnej polityki europejskiej. Meyer nie unika pewnych uproszczeń, ale nie zaciążyły one istotnie na wynikach badań, a przy ogromie zebranego materiału archiwalnego nie można się było od tego chronić. Kolejną ciekawą próbą ujęcia życiorysu „księcia Schönhausen” jest *Bismarck-ein politisches Lebensbild* Wilhelma Mommsena⁷⁷. Nie szuka on uzasadnienia dla działań Bismarcka w metafizyce, tak jak to czyniło wielu przed nim. Wszystko co osiągnął i do czego szedł ten junkier było po prostu efektem normalnego rozwoju intelektualnego i psychicznego wybitnej jednostki. Przełomem w życiu i działalności Bismarcka było zerwanie z konserwatystami, dzięki którym doszedł do godności posła we Frankfurcie. Mommsen sugeruje, że Bismarck uznawał tylko zewnętrzne znamiona Monarchii. Z tego właśnie wynikły jego konflikty z kolejnymi władcami Rzeszy, a ostatecznie i odejście. *Bismarck 1815—1871* to fragment życiorysu kanclerza opublikowanego przez Ludwiga Reinera⁷⁸. W ciekawej i nie pozbawionej akcentów krytycznych wobec Bismarcka książce przedstawia on jego drogę do potęgi kładąc główny nacisk na okres, w którym kształtowały się podstawy jego polityki utrwalania równowagi europejskiej, tzw. na lata od 1851 do 1871. W rok po książce Reinera wydano pracę Wernera Richtera pod tytułem *Bismarck*⁷⁹. Główny nacisk w tej książce położona na równomierne rozłożenie proporcji między opisami dotyczącymi polityki zagranicznej realizowanej przez Bismarcka, a jego polityką wewnętrzną. Wiele miejsca zajmują też sprawy stosunków z sąsiadami, i tak np. wzajemne współdziałanie z Rosją Richter uzasadnia nie przyjaźnią kanclerza do tego kraju, lecz jego strachem przed rosyjską wrogością. Problem polski rozwiązuje on w zdecydowany sposób, twierdzi mianowicie, że to w efekcie oporu i agresywności elementu polskiego Bismarck zmuszony był podjąć działania przeciw Polakom. Niejako podsumowaniem twórczości Hillgrubera na temat Bismarcka jest napisana przez niego krótka biografia kanclerza *Otto von Bismarck-Gründer der europäischen Grossmacht Deutsches Reich*⁸⁰, w której położył nacisk na to, że Bismarck w swych działaniach uwzględniał odwołanie się do pomocy sfer gospodarczych, które bardzo zrećnie wykorzystywał dla uzyskiwania informacji czy zasugerowania osobom trzecim swych opinii. Istotny dla autora jest także fakt, o którym milczy historiografia. Chodzi tu mianowicie o manipulowanie dorobkiem myśli politycznej i osobą kanclerza po jego odejściu i śmierci w 1898 r. Przy pomocy określonych obrazów Bismarcka starano się wzbudzić entuzjazm społeczeństwa i zmusić je do akceptacji niezbyt popularnych decyzji. Paradoksalne w tym wypadku jest to, że w początkach wieku tak zatarto z pewnych względów istotę polityki Bismarcka, że mało kto wie-

⁷⁵ M. Lehman, *Bismarck eine Charakteristik*. Berlin 1948.

⁷⁶ A. O. Meyer, *Bismarck der Mensch und Staatsmann*. Stuttgart 1949.

⁷⁷ W. Mommsen, *Bismarck-ein politisches Lebensbild*. München 1959.

⁷⁸ L. Reiners, *Bismarck 1815—1871*. München 1970.

⁷⁹ W. Richter, *Bismarck*. Darmstadt 1971.

⁸⁰ A. Hillgruber, *Otto von Bismarck-Gründer der europäischen Grossmacht Deutsches Reich*. Göttingen—Zürich—Frankfurt 1978.

dział, o co w niej tak naprawdę chodziło. Przegląd literatury niemieckiej poświęconej Bismarckowi zamyka najnowsza jego biografia *Bismarck der weisse Revolutionär* napisana przez Lotara Galla⁸¹. Już tytuł sugeruje kierunek, jaki obrał autor w swych rozważaniach. Bismarck to według Galla rewolucja od góry, a co za tym idzie rozwiązanie małoniemieckie. Autor słusznie zauważa, iż mimo tego, że przypisywano Bismarckowi konserwatyzm nie wahał się on druzgotać i niszczyć nie odpowiadające jego działaniom struktury, które były uosobieniem zachowawczości. W zakresie polityki zagranicznej metody stosowane przez niego były także ówczesnie stosowane efektywne i rewolucyjne. Największą zaś ilość błędów i niezręczności popełnił Bismarck na polu polityki społecznej i ekonomicznej ale tu — w przeciwieństwie do układów w polityce zagranicznej — nie miał za sobą zwartego bloku narodowego, lecz musiał lawirować, a w związku z tym niejednokrotnie jego działania, w których metoda była ważniejsza od celu, nie spełniały oczekiwań społecznych. Kończąc rozważania na temat opinii, jakie wyrażali i wyrażają historycy niemieccy o Bismarcku warto zwrócić uwagę na to w jakich okresach i jak oceniali oni kanclerza Rzeszy. Począwszy od roku 1890 zarysowuje się wyraźnie kilka okresów, w trakcie których interpretacja, postawy, działalności i roli jaką odegrał Bismarck w historii Niemiec, ulegała ewolucji. Pierwszy z nich to lata 1890—1898. Piszący o kanclerzu w tym czasie widzą w nim polityka nie posiadającego wad, jego zaś politykę oceniają jednoznacznie pozytywnie. Wzrastające w tym czasie w historiografii tendencje mają na celu udowodnienie, że polityka Bismarcka i Wilhelma II mają te same cele strategiczne, oraz wzbudzenie zwartości społeczeństwa w obliczu nadchodzącego konfliktu. Obraz Bismarcka, który dają nam historycy niemieccy w latach 1898—1918 nie zmienia się, jeśli chodzi o pryncypia, ulega natomiast znacznemu rozszerzeniu i pogłębieniu wraz ze zwiększającym się dostępem do materiałów archiwalnych. Pojawiają się prace dotyczące życia osobistego Bismarcka, monografie poświęcone jego polityce wewnętrznej czy wreszcie bardzo ważne ze względu na ówczesną politykę zagraniczną Rzeszy prace dotyczące stosunków z takimi państwami jak: Francja, Wielka Brytania czy Rosja. Zmienia się także sposób patrzenia na uprawianą przez niego politykę kolonialną. Ma być ona niejako pomostem do „Weltpolitik”, którą zaczął uprawiać Wilhelm II. Wybuch wojny nie zmienił generalnie sposobu patrzenia na Bismarcka, do dotychczasowego obrazu dodano tylko troskę o własny naród. Na sile przybrała też tendencja przedstawiania go jako części maszyny państwowej, którą sam stworzył. W latach wojny nowym elementem, który uzupełniał dotychczasowe badania stały się próby przedstawienia stosunków między Bismarckiem jako reprezentantem państwa, a armią. Pozytywny ich obraz był przecież w tym czasie bardzo ważny. Wraz z klęską 1918 roku rozpoczął się nowy etap rozwoju dziejowego Niemiec. W tym układzie musiały również ulec zmianie oceny historyków dotyczące „twórcy Rzeszy”. W pierwszych latach po wojnie pojawiło się na rynku wydawniczym w Niemczech dużo prac, których autorzy byli ustosunkowani do przeszłości — w tym i do Bismarcka — krytycznie. Ta „krytyczna fala” nie trwała jednak zbyt długo. Na przeszkodzie stanęła jej sama historia. Niemcy czuli się pokrzywdzeni rozwiązaniami, które przyjął wobec nich zwycięski świat w Wersalu. Wojna według większości społeczeństwa Niemiec zakończyła się klęską głównie ze względu na „cios w plecy”. Innymi słowy los i historia ukarały niesłusznie Niemców. W tym układzie odzywa obraz Bismarcka jako potężnego sternika nawy państwowej. Historycy niemieccy stawali się wówczas rozwiązać problemy związane z genezą klęski w niedawnej wojnie. Wśród nich znalazł się także problem ekspansji kolonialnej Rzeszy w latach 1870—1890, i rola jaką odgrywał w niej Bismarck. Wraz ze wzrastającymi w po-

⁸¹ L. Gall, *Bismarck der weisse Revolutionär*. Frankfurt—Berlin—Wien 1980.

wersalskiej Europie konfliktami narodowymi pojawiają się też prace pokazujące stosunek kanclerza do innych narodowości. Były one równocześnie próbami ukie-runkowania i ukształtowania nastrojów społeczeństwa niemieckiego. Zwiększa się też w tym okresie zainteresowanie historyków stosunkiem Bismarcka do religii i kościoła, oraz rolą odgrywaną przez nie w jego życiu. Rok 1933 otwiera nowy okres w traktowaniu przez historyków osoby kanclerza, będzie on trwał do końca „tysiącletniej Rzeszy”. W okresie hitlerowskim na powstawanie obrazu Bismarcka w historiografii dominujący wpływ wywierają dwa czynniki: forma władzy sprawowana przez Hitlera oraz układ stosunków międzynarodowych. Ciekawe jest ile w tym obrazie stworzonym przez historyków w Rzeszy jest efektem odgórných nakazów i szablonów, a ile wyrazem własnego przekonania i fascynacji osobowością jednego polityka? W tym czasie tematyka związana z Bismarckiem ulega zawężeniu, dominują takie tematy jak: polityka zagraniczna kanclerza wobec Rosji, Wielkiej Brytanii, stosunek Bismarcka do armii i odwrotnie. Wzrasta także nacisk na wykazanie jednorodności rozwoju historycznego między Prusami Fryderyka II, Rzeszą Bismarcka, a państwem hitlerowskim. Podkreśla się też dominację Bismarcka nad otoczeniem, a także jego niekwestionowany autorytet wśród aparatu urzędników państwowych. Przełom 1945 r. rozpoczął nowy etap w historiografii niemieckiej, etap rozliczeń z własną przeszłością. Tak gwałtownego ataku na Prusy, Bismarcka i całą ich spuściznę nie było nigdy dotąd. Moment powstania dwu odmiennych ustrojowo państw niemieckich zakończył tę nie zawsze zasadną z punktu widzenia naukowego kampanię. Od 1949 r. możemy obserwować tworzenie nowego obrazu Bismarcka przez historyków NRD. Z wielką pasją, w oparciu o „klasowe ujęcie” tworzą oni nowy wzorzec. Przedmiotem szczególnie ostrego ataku jest cała sfera działalności społeczno-ekonomicznej kanclerza. Stanowi ona także podstawę dla oceny jego polityki międzynarodowej. Zastosowanie tej metody nie ułatwia jednak otrzymania pełnego i prawdziwego obrazu Bismarcka. Pozostaje on jednak — co jest charakterystyczne w tym ujęciu — tylko tłem dla apoteozy silnego państwa. Większy dystans, a oprócz tego daleko większą różnorodność w ocenach osoby kanclerza obserwujemy w pracach historyków z RFN. W tym przypadku znajduje on bardziej „teoretyczne i rocznicowe” zastosowanie. Nie oznacza to oczywiście braku funkcjonowania postaci Bismarcka w sferze politycznej, wręcz przeciwnie. Na zakończenie chciałbym zwrócić uwagę czytelnika na sprawę Polski i jej ujęcie w pracach dotyczących działalności Bismarcka. Jest ona traktowana w nich marginalnie, co w zasadzie odpowiadałoby jej proporcjom w stosunku do innych spraw, z jakimi spotykał się kanclerz. Jednakże zastanawiające jest, że ujęcie tego problemu od pierwszej książki o Bismarcku po ostatnią nie uległo właściwie istotnym zmianom. Uwaga ta dotyczy obecnie historiografii obu państw niemieckich.